

КЫРГЫЗДЫН САЛТТУУ ЫРЛАРЫНЫН ЛИНГВОМАДАНИЙ МҮНӨЗҮ

Г.Э. САДЫРАЛИЕВА*

Аннотация: Бул макалада кыргыз маданиятынын өзөгүн түзүп салттуу ырлардын лингвомаданий мүнөзү талдоого алынат. Кыргыздын салттуу ырлары элдин музыкалык дүйнөсүн жана тарыхын, жашоо-турмушун, диний, этникалык, тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрүн, дүйнө картинасын чагылдырып турат. Бул ырлардын мазмуну байыркы ишенимдер, каада-салттар, элдин ой-туюмдар менен тыгыз байланышат. Маданият тили – символдордун жана алардын өз ара мамилелеринин системасы, ал аркылуу идеялар, образдар, түшүнүктөр жана башка семантикалык конструкциялар уюштурулат. Кыргыздын салттуу ырларынын тексттерине лингвистикалык жана маданий образын изилдөөдө музыкалык дискурс жана тил маданияты боюнча илимий-изилдөө иштериндеги теориялык принциптер жана методдор болот. Кыргыздын салттуу ырларына жана музыкасына азыркы күндө лингвомаданий, когнитивдик жана тексттик анализ жүргүзүлө элек. Ушуга байланыштуу бул макалада салттуу ырлардын тексттерине лингвомаданий анализ жүргүзүлөт. Кыргыз тилиндеги «музыка» түшүнүгүнүн лексика-семантикалык талаасына кирген тилдик каражаттарды талдоого алуу менен кыргыз дүйнө таанымындагы музыканын ордун аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Кыргыздын салттуу ырлары терең философиялуу жана дидактикалык мазмуну бай өзгөчө метафоралык системага ээ экендиги аныкталды. Элдик ырлардагы символдор туруктуулугу менен айырмаланып, адамдын ички дүйнөсү курчап турган табияттагы кубулуштар жана көрүнүштөр менен салыштырылып берүү ыкмасы басымдуулук кылат. Тиешелүү мисалдардын негизинде салттуу ырлардын эмоциялык лексикасы жана лингвомаданий мүнөзү, маанилик жана стилистикалык боёгу көрсөтүлүп, метафора, салыштыруу, эпитет, символ сыяктуу көркөм сөз каражаттары талдоого алынат. Оозеки салттагы профессионалдык музыканын маани-маңызын изилдөө аркылуу кыргыз маданиятынын тарыхын, калыптанышын, өнүгүшүн аныктоого болот.

Негизги Сөздөр: *Музыка, Лирикалык Ырлар, Ырдын Тексти, Лингвомаданият, Мазмун, Образ, Метафора, Лексика, Модель, Дүйнө Сүрөтү*

Linguocultural Image Of Traditional Kyrgyz Songs

Annotation: This article analyses the linguocultural character of traditional songs, which form the core of Kyrgyz culture. Kyrgyz traditional songs reflect the musical world and history of the people, their everyday life, religious, ethnic, linguistic and cultural peculiarities, and world picture. The content of these verses is closely connected with the ancient beliefs, traditions and ideas of the people. The language of culture is a system of symbols and their interrelationships, by means of which ideas, images, concepts and other semantic constructions are organised. Theoretical principles and methods in research work on musical discourse and language culture in the study of linguistic and cultural images in the texts of Kyrgyz traditional songs. Linguocultural, cognitive and textual analyses of Kyrgyz traditional songs and music have not been conducted at present. Therefore, this paper will conduct a linguocultural analysis of the texts of traditional songs. The analysis of linguistic means included in the lexico-semantic field of the concept 'music' of the Kyrgyz language allows us to determine the place of music in the Kyrgyz worldview. It has been established that Kyrgyz traditional songs have a special metaphorical system rich in deep philosophical and didactic content. Symbols in folk songs are characterised by stability, the method of transmission prevails, in which the inner world of a person is compared with phenomena and phenomena of the surrounding nature. Based on relevant examples, emotional vocabulary and linguocultural.

Key words: *Music, Lyric Songs, Lyrics, Song Lyrics, Linguoculture, Content, Image, Metaphor, Lexicon, Model, World Picture*

Тил менен маданият өз ара тыгыз байланышта болуп тил маданият аркылуу өнүгөт жана аны ар тараптан чагылдырат. Ошол эле учурда тил маданиятты жаратуучу, өнүктүрүүчү, сактоочу (текст түрүндө) курал жана анын бир бөлүгү да болуп саналат. Мына ушул идеянын негизинде лингвомаданият таануу илими пайда болгон.

Лингвомаданият таануу - улуттук тилде камтылган жана тилдик процесстер акрылуу туюндурулган материалдык жана руханий маданиятты изилдөөчү гуманитардык дисциплина.

* Филология Илимдеринин Кандидаты

Лингвомаданият таануу илиминде тилдин фундаменталдык функцияларынын бири – маданиятты түзүү, өнүктүрүү, сактоо жана берүү куралы болуу кандайча ишке ашырылары аныкталат.

Азыркы лингвомаданият таануу илиминде *маданий фон, маданий концептилер, маданий процесс, маданий мейкиндик, маданий фонд, маданият тили* сыяктуу бир катар түшүнүктөр бар.

Маданий фон – коомдук турмуштун кубулуштарын жана тарыхый окуяларды билдирген номинативдик бирдиктер (сөздөр жана фразеологизмдер).

Маданий концептилер – маданиятты жана тилди изилдөөгө багытталган менталдык бирдик (Барт, 2010:75).

Маданий процесс – маданий кубулуштар системасына кирген элементтердин карым-катышы.

Маданий фондусу – бул тигил же бул маданияттын өкүлү ээ болгон билимдердин комплекси, улуттук жана дүйнөлүк маданият тармагындагы белгилүү бир көз караш.

Маданият тили – символдордун жана алардын өз ара мамилелеринин системасы, ал аркылуу идеялар, образдар, түшүнүктөр жана башка семантикалык конструкциялар уюштурулат.

Бүгүнкү күндө маданият социалдык маданий мейкиндиктин көп түрдүүлүгүн көрсөткөн карым-катыштардан турат. Музыка – бул мейкиндиктин эң маанилүү элементи болуп саналат (Барт, 2010: 248).

Музыка семантикалык жана маалыматтык жүктү көтөргөн маданияттын белгилүү бир булагы болуп саналат жана үндөр аркылуу идеялык жана семантикалык түзүлүшкө ээ болот. Музыка ар кандай стиль, доор, руханий мазмун сыяктуу маалыматтык коддордон турат да интонациялардын, символдордун жана стилдердин жардамы менен муундан-муунга маалымат берүүчү кызмат аткарат.

Музыка — адамдын ички дүйнөсүн кеңири чагылдырган искусствонун эң экспрессивдүү түрлөрүнүн бири. Ошондуктан музыка жан-дүйнөнүн абалын, сезимдерди, эмоцияларды билдирүү каражаты катары кызмат кылат.

Музыкалык тил живописстин, ымдоо-жаңсоонун, ырым-жырымдардын, жөрөлгөлөрдүн тили сыяктуу көптөгөн тилдердин бири катары таанылат.

Музыкалык тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык, өнөр адамынын дүйнө таанымына жараша (таасирленгенине, укканына, сезгенине) аң-сезиминде конкреттүү музыкалык дүйнө бейнеси жаралат. Угуучуну кыргыз салтуу музыкасынын ыр-жыгактары дал ошол улуттук дүйнөнү таанууга алып барат, аны сездирет, туйдурат (Аманова, 2017: 2).

Кыргыз тилиндеги «музыка» түшүнүгүнүн лексика-семантикалык талаасына кирген тилдик каражаттарды талдоого алуу менен кыргыз дүйнө таанымындагы музыканын ордун аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Этностун тарыхы, музыкалык жана поэтикалык мазмунду туюндурган материалдык эмес байлыгы жана руханий өзөк, маданий билимдер, чыгармачылык процесс, музыкалык чыгармалардын берилиши жана анын жалпы адамзаттык маданий эс тутумдагы орду ж.б. белгилер – салттуу музыканы жана маданиятты, дүйнө сүрөтүн, элдин дүйнөнү кабыл алуусун чагылдырат.

Лингвомаданият таанууда, элдин дүйнөнү кабыл алуусун аныктоодо салттуу ырлар өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында ыр маданиятынын ажайып баалуулуктарын калыптандырган. Керемет жаратылышта, асман тиреген тоолорунун арасында мекендеген кыргыз эли табият менен музыка аркылуу баарлашып, жан дүйнөсүндө тынчтык бербей жаткан сезимдерин, кубанычын, кайгы-капасын ырларга батырып, аларга жагымдуу обондорду жаратып муундан-муунга өткөрүп келе жатат.

Музыка — кыргыздардын дүйнө кабылдоосун туюндуруу ыкмасы. Көчмөндөрдө кылымдар бою муундан-муунга, устаттан-шакиртке өтүп келе жаткан өнөрдүн, музыканын логикалык формасын сактоо менен элдин жан-дүйнөсүнө ырахат тартуулаган элдин сыймыгы болгон өнөрлүү адамга эл тарабынан болгон сый урмат эбегейсиз болгон.

Кыргыздын салттуу ырлары элдин жашоо-тиричилигине байланышкан *кошок, шырылдаң, бекбекей, оп-майда* сыяктуу байыркы каада-салттык жана эмгек ырларынан, азыркы элдин сүймөнчүлүгүнө арналган обончулардын, композитор-мелодисттердин чыгармаларынан, эпостордон, дастандардан турат (Барт, 2010:3).

Кыргыздын салттуу ырларынын тексттерине лингвистикалык жана маданий образын изилдөөдө музыкалык дискурс жана тил маданияты боюнча илимий-изилдөө иштериндеги теориялык принциптер жана методдор болот. Тилекке каршы, кыргыздын салттуу ырларына жана музыкасына азыркы күндө лингвوماданий, когнитивдик жана тексттик анализ жүргүзүлө элек.

Салттуу ырларынын лингвوماданий мүнөзүн ачып берүүдө метафоранын орду чоң. Тил илиминде метафора *тилдик метафора, поэтикалык метафора, окказионалдык метафора* болуп бөлүнөт. Ыр тексттеринде поэтикалык метафоранын функционалдык кызматы айтуучу жана угуучунун коммуникативдик максаты аркылуу ишке ашат.

Кыргыздын улуу акыны Токтогул өз өмүрүндө көргөн-билгендерин ырга салып метафора, салыштыруу каражаттары кеңири колдонгон. Мисалы: бай-манаптарды мактап ырдагандарды *шалпаң кулак тайганга, мадырайган соргокко*, өзүн болсо чындыкты бетке айткан *жаандан чыккан жоргого* салыштырат. Ал эми «Дүнүйө» деген ыры метафоранын негизинде түзүлгөн депайтууга болот:

Келериңде дүнүйө,

Кериде жайык конушсуң.

Кетериңде дүнүйө,

Капкагы сынган комузсуң.

Келериңде дүнүйө,

Жаз бүрдөгөн терексиң.

Жагалданып көнүлдү

Жаш, карыга керексиң.

Кетериңде дүнүйө,

Түбү түшкөн челексиң (Токтогул Сатылганов).

Бул ырдын жалпы мазмунуна карасак, ***дүнүйөгө*** карата *толукишуп чыккан ай, суу жүрбөгөн сай, күн, дарак, тал, торгой, жел, аска-бел, таманы түшкөн чарык, кош тегирмен, бийик зоо, шумкар, дулдул, булбул, сел, жылан, канжар, айнек, чайнек, чынар, туман, куш* сыяктуу түшүнүктөр колдонулган.

Ошону менен бирге Токтогул ырларында өзүн *булбул, күкүк, күлүк, бүркүт* деген метафоралык образдар менен көп сүрөттөгөнүн байкоого болот:

Күкүк элем, наалыдым,

Күжүрмөн тынбай чуркаган

Күлүк элем, талыдым.

Айланган тоонун бүркүтү

Ак жерден торго чалындым(Т.Сатылганов).

Салттуу ырлардын ичинен Атай Огонбаевдин чеберчилик менен аткарган «Күйдүм чок», «Эсимде», «Гүл», «Ой, булбул», «Жаштар», «Ак Зыйнат», «Куралай», «Майчач» сыяктуу лирикалык ырлары угуучуларга кеңири маалым. Бул ыр салыштырууларга бай: *жүгөрүдөй, ак теректей, тайлак өңдөнүп ж.б.*

«Ой, булбул» ыры мазмундук жактан сүйүү тематикасына арналган. Акын ашыгын булбулга теңеп, анын басканына, кийингенине суктанат.

Жогоруда белгиленгендей, метафора – сөздү көркөм жана образдуу берүү ыкмасы, ошону менен бирге поэтикалык тексттердин мазмунунда өзгөчө орунду ээлейт.

Азыркы мезгилде салттуу музыканын мыкты алып жүрүүчүсү, окумуштуу, кыргыз маданиятын өнүктүрүүдө чоң салым кошуп жаткан улуу инсан Роза Аманованын аткаруусундагы ырларын талдоого алып көрөлү. Мазмуну да, музыкасы да өзгөчө жаралган «Алматыга бараткан кыз» ырында кылымдар мурас кылган комуз менен Жеңижок, Атай, Кенен, Эстебестер сыяктуу өнөрдүн улуу жолун улоо үчүн билимин тереңдетүү максатында Алматыга бара жатканын баяндайт.

*Жарышып мезгил менен максат тилей,
Жан дүйнөм алып учат канат күүлөп.
Атайы ак калпактуу кыргыз элден,
Баратам боордош элге канат күүлөп*

*Аруу сезим жараткан кыз.
Тамылжыган таң нурундай,
Талантынын таңы аткан кыз.
Алматыга бараткан кыз (Р.Аманова)*

Бул ыр саптарында **канат күүлөп, талантынын таңы аткан кыз** деп өзүн кушка салыштырып, казак элин кыргыздын жакын тууганы, боору катары **боордош эл** деп сыпаттайт.

Элдин дүйнө таанымынын өзөгүн түзгөн салыштыруу – кыргыздын салттуу ырларында өзгөчө орунда турат. Мисалы:

*Атка салган дилдейсиң,
Ачылган кызыл гүлдөйсүң,
Бир күнү оору, бир күн соо
Алымкан, азабың тартсам билбейсиң (Т. Сатылганов).*

Жазгы гүлдөй жайнаган жамалынды,
Бир көрбөстөн арманда каламынбы? (Р.Аманованын аткаруусундагы «Убактыңды аядыңбы?»).

Символика – байыркы кубулуш. Курчап турган дүйнө, башкача айтканда, *күн, шамал, гүл, куштар* ж.б., салттуу ырлардагы символиканын негизги материалы болгондугун байкоого болот.

Элдик ырлардагы символдор туруктуулугу менен айырмаланат жана . кеңири таралган символдук образдарга төмөнкүлөр кирет: *булбул, күкүк, бүркүт, гүл* ж.б. Анткени элдик ырларда адамдын ички дүйнөсү курчап турган табияттагы кубулуштар жана көрүнүштөр менен салыштырылып берүү ыкмасы басымдуулук кылат.

Кыргыздын салттуу ырларындагы символиканы шарттуу түрдө экиге бөлүп кароого болот: бактылуулук символу жана кайгынын азаптын символу.

Эпитет салттуу ырлардын эң кеңири кездешкен көркөм сөз каражаты болуп саналат. Ырдын образдык жана көркөмдүк формасы жана анын идеялык мазмуну дайыма гармониялык шайкештикте болуп, органикалык бүтүндүктү жаратып турат. Ал эми эпитет болсо поэтикалык кептеги көркөм образды жаратууда негизги мааниге ээ.

Уу тырмактуу беи канкор,
Өлтүрсөң да жалынбайм (Т.Сатылганов)
Кара оокатка калп айтып,
Сатылгандар ушубу? (Т.Сатылганов).

Бул мисалдарда уу *тырмактуу*, *кара* деген сөздөр эпитеттик милдет аткарып, Токтогулдун ырларында көп кездешет.

Жыйынтыктап айтканда, музыка дүйнө сүрөтүнүн структуралык маңызын түзүп, бүтүндөй сезим жана ой жүгүртүүнүн биримдигинде жаралган адам ишмердүүлүгүнүн руханий-эмоциялык тажрыйбасы болуп саналат. Кыргыздын оозеки салттагы профессионалдык музыкасынын маани-маңызын, коомдогу ордун изилдөө аркылуу кыргыз маданиятынын тарыхын, калыптанышын, өнүгүшүн аныктоого болот.

АДАБИЯТТАР

- Алагушов Б. (2004) Кыргыз музыкасы: энциклопедиялык окуу куралы / Башкы редактору Ү.Асанов. – Бишкек: мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.
- Аманова Р (2017). Кыргыздын салттуу музыкасындагы салттуу дүйнө бейнеси// Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 1.
- Аманова Р. (2010) Кыргызская народно-профессиональная песенная традиция. Б.: Издательство «Илим». – 180.
- Барт Р (2010) Избранные работы // Семиотика: [поэтика]: пер. С фр. / сост., общ. Ред. И вступ. Ст. Г.К. Косикова. М.: Изд-во «Прогресс».
- Дюшалиев К. (1993) Песенная культура кыргызского народа (жанрово-исторический аспект) – Бишкек.
- Самаркина Н.О. (2006) Метафора в формировании фразеологических единиц с компонентом, относящимся к фразеосемантическому полю «музыка», в английском и турецком языках [текст] / Н.О. Самаркина: дис...канд. Филол. наук: 10.02.20. – Казань.
- Телия В.Н. (1988) Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [текст] / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира.

